

MUYTO HE BOA GROSA:
O RENACEMENTO BOLOÑÉS, A ELABORACIÓN DAS LINGUAS
ROMÁNICAS E A EMERXENCIA DO GALEGO ESCRITO

Johannes Kabatek

Universität Tübingen (Alemaña)

1. OS ROMANCES PENINSULARES ESCRITOS MEDIEVAIS: DÚAS CORRENTES

A cuestión da emerxencia das linguas románicas escritas na Idade Media ten suscitado numerosas polémicas e discusións nas que, xeralmente, se anda buscando o factor determinante que acabou coa antiga diglosia entre o latín escrito e as linguas romances faladas. Desde os anos oitenta, unha das hipóteses máis discutidas neste sentido é a de Roger Wright (1989), coa súa idea de atribución do “nacemento” das linguas románicas¹ á *creación* do latín medieval coa súa pronuncia inventada na época de Carlomagno e a expansión posterior desa nova pronuncia, temporalmente non homoxénea nas diferentes rexións da Romanía. Aínda que a explicación de Wright parece moi convincente no que se refire ao primeiro impulso e á aparición dos primeiros textos escritos en romance, é difícil explicar *toda* a emerxencia das linguas románicas, sobre todo a súa elaboración a partir do século XII e no século XIII, xurdindo dunha corrente cultural do século noveno. Xa Menéndez Pidal distinguira, para explicar os distintos fenómenos, dúas correntes diferentes que explicarían mellor o lapso de tempo tan longo entre os Xuramentos de Estrasburgo e a elaboración das linguas románicas a partir de finais do XII:

una que venía de los siglos antiguos y se extinguía en el curso de los primeros tercios del XI; otra que empezaba en el último tercio del XII y triunfaba con la adopción del lenguaje vulgar en el XIII. ¿Qué había ocurrido a fines del XI para detener la primera de estas dos corrientes? Pues la reforma cluniacense que restauró la latinidad y se alzó como barrera aisladora entre las dos direcciones reseñadas. Y ¿qué ocurrió a fines del siglo XII para iniciar la segunda corriente? Pues un movi-

1. Wright mesmo se opón á metáfora do “nacemento” dunha lingua.

miento general a toda la Romania que llevaba a secularizar la cultura, y por tanto a entronizar el romance como lengua oficial ordinaria, dejando el latín solamente como supletorio para los actos más solemnes (Menéndez Pidal 1926: VIII).

1.1. *A primeira corrente: a reforma cluniacense e o principio de universalismo e particularismo*

A primeira destas dúas correntes correspondería entón á descrita por Roger Wright e afecta á “creación” do romance como lingua diferenciada do latín. Esta corrente tamén chega ao norte e ao occidente da Península Ibérica, e antes da súa chegada non habería conciencia de diferenciación de dúas linguas, senón unha especie de diglosia con dúas formas de lingua, a falada (os romances locais) e a escrita (o latín escrito local). En cada lugar falaríase a lingua do lugar, coa súa forma escrita correspondente, que sería un latín con máis ou menos influencia do romance, unha lingua escrita considerada como o código escrito da mesma lingua e pronunciada en cada lugar segundo o vernáculo local:

La conclusión es simple. En la España del Norte no catalana, hasta el siglo xi, existía en cada localidad su propia lengua vernácula. Esto fue todo (Wright 1989: 309).

A introdución do latín medieval coa súa pronuncia unificada, consecuencia do estudo das letras e do ensino de lectura dos textos segundo os costumes introducidos desde o outro lado dos Pireneos, repercute sobre o noroeste peninsular contra finais do século xi. Compostela, unha das cidades máis inmediatamente conectadas coas tendencias europeas, recibe a nova corrente cultural xa na época de Xelmírez:

A pocos años del Concilio de Burgos de 1080 se introdujo el estudio de las *litterae* en Santiago. El mismo Diego Gelmírez, nacido alrededor de 1069, “bonus adolescens fuit, eruditus literis in Ecclesia B. Jacobi, & adultus in curia hujus Episcopi” (Wright 1989: 330).

Wright destaca o papel importante de Santiago como centro cultural e de contactos e sospeita que Galicia puido ser protagonista na creación dunha lingua escrita diferenciada da latina despois da reforma de lectura:

No sería en absoluto sorprendente descubrir que Galicia fue en efecto la primera parte de la Península Ibérica que trató de reproducir deliberadamente su lengua vernácula con una nueva técnica ortográfica. Santiago fue un centro en

el que se escuchaban muchas lenguas, y no cabe duda de que había allí personas que sabían escribir el occitano o el francés y podían haber dedicado su talento a la tarea de escribir en gallego (Wright 1989: 337).

As hipóteses de Wright convencen en varios aspectos, entre outros, pola confirmación da vella idea de que a creación das linguas románicas escritas é un efecto indirecto da reforma do latín. É dicir, que o momento de separación da pronunciación do latín da pronunciación vernácula é cando comeza a darse a necesidade de escribir a lingua local con outros medios, momento no que empezan a aparecer textos de escrita claramente identificable como vernácula. No inicio, como no caso das glosas emilianenses ou nos xuramentos de Estrasburgo, as funcións principais deses textos son ou ben ensinar o novo latín, ou parafrasealo, ou ben ofrecer unha especie de protocolo ou testemuño máis ou menos fiel do que se dixo oralmente². É dicir, que o maior universalismo do latín, a re-creación dunha lingua europea unificada é o que leva á reacción particularista nas diferentes rexións da Romanía.

Polo demais, convence a idea expresada por Wright de que a creación do romance escrito nada ten que ver coa ignorancia dos que escriben. Resulta evidente que se poetas como Berceo no século XIII confesan que escriben en romance porque non saben latín, isto é unha pura *captatio benevolentiae*, unha fórmula retórica que non se pode tomar ao pé da letra. Sabemos que Berceo estaba entre os máis cultos da súa época, que manexaba perfectamente os manuscritos latinos que lle serviron de fonte para o seu *roman paladino*, e sabemos incluso con bastante certeza que foi Magister e que estudara dereito no *Studium* de Palencia. O caso de Berceo é só un exemplo, pero é emblemático, xa que en xeral parece que a creación da escrita vernácula é obra 'desde arriba' e non 'desde abaixo', fenómeno observable tamén noutros casos de emancipación dunha lingua vernácula que adoita ser protagonizada, non polos que non coñecen a lingua anteriormente usada, senón polos que precisamente partindo dos seus coñecementos da lingua establecida son capaces da creación de algo novo³.

Pero aínda que xa se creara unha conciencia lingüística diferenciada como consecuencia das reformas introducidas polo Concilio de Burgos, parece que faltan factores para explicar dous feitos que van máis alá da simple aparición do romance escrito: primeiro, o romance podería seguir restrinxido a unha existencia moi esporádica, como medio para achegar os lectores ao latín, e non tería porqué substituír o latín en ningún contexto; segundo, a

2 Cf. o coñecido traballo de Wunderli (1965).

3 Este principio é válido tamén para a creación da escrita galega no século XIX.

elaboración e a expansión dos romances peninsulares como fenómeno de grande envergadura non se produce ata polo menos un século máis tarde. Haberá que buscar, pois, outros factores para explicar a aparición de textos en romance a finais do século XII e a enorme produción escrita a partir do século XIII, demasiado distante do Concilio de Burgos como para poder explicarse como consecuencia de este. Aínda así, non nos parece necesario contradicir os factores aducidos para a aparición do vernáculo escrito xa que o que queremos engadir non é incompatible con eles.

1.2. *A segunda corrente: o “Renacemento do século XII”*

Parécenos, porén, fundamental sinalar algúns dos trazos correspondentes a unha segunda corrente, precisando o xa mencionado na pasaxe de Menéndez Pidal arriba citada. Entre a fase dunha primeira emerxencia do romance como lingua diferenciada e a súa elaboración e expansión sitúase un movemento cultural europeo que cambia profundamente o mundo medieval, o movemento que Charles H. Haskins (1927) denominara xa hai tempo *The Renaissance of the Twelfth Century*. Este renacemento do século XII caracterízase por toda unha serie de factores. Non é monocausal como a explicación dada para a emerxencia do romance senón que aparece como combinación de polo menos seis factores diferentes: 1) a creación de novos centros intelectuais; 2) a nova latinidade (é dicir, o factor dito para a primeira fase); 3) a crecente importancia da historiografía; 4) a crecente actividade tradutora; 5) un certo renacer de ideas clásicas no mundo xurídico, científico e filosófico e 6) o comezo de creación das universidades occidentais. O renacemento do século XII non se dá de forma sincrónica nas diferentes rexións xeográficas europeas, pero afecta a toda Europa occidental, o cal é explicable só se aceptamos unha serie de influxos compartidos que, aínda con lixeiras diverxencias temporais, afectarán tanto a Italia e Francia coma a Península Ibérica. Como veremos máis adiante, cremos que un dos factores máis claramente europeos con impacto sobre diferentes rexións é a evolución do dereito a partir da segunda metade do século XII, con consecuencias ao longo de todo o século XIII. Sen priorizar este factor por enriba dos demais, cabe destacar que está, ademais, relacionado cos outros cinco e que algúns deles derivan directamente del. O que aínda queda por explicar, se partimos do presuposto de que o Renacemento do século XII está marcado, a diferenza de posteriores renacementos, pola súa latinidade, é a relación deste renacemento e da evolución do dereito coa evolución das linguas romances, no noso caso dos romances peninsulares, en particular do galego. De novo teremos que argumentar coa vinculación entre universalismo e particularismo para poder explicar a relación entre un movemento que parece ter

máis ben carácter diverxente – a creación dos romances escritos elaborados medievais – con outro, de carácter converxente, o renacemento do dereito romano que desde a universidade italiana de Boloña afecta a toda Europa.

2. MUNDOS XURÍDICOS MEDIEVAIS

Ás veces atopamos na lingüística histórica, sobre todo en traballos baseados en grandes corpora⁴, diferenciacións entre distintos tipos textuais, con etiquetas como “literatura”, “prosa”, “poesía”, “textos científicos” e “textos xurídicos”. Sen entrar na discusión das outras etiquetas⁵, parécenos que falar dos “textos xurídicos” como se de algo homoxéneo e distintivo se tratase é empiricamente infundado, xa que os textos xurídicos, aínda que teñan unha función social que os identifique como tales, prescinden de características lingüísticas unitarias que permitan unha clasificación dese tipo. Con todo, parécenos posible, dentro do ámbito discursivo de textos que se ocupan da ordenación normativa da sociedade, identificar, na Idade Media peninsular, diferentes tipos textuais caracterizables mediante unha serie de elementos comúns. Conscientes de que se trata dunha selección e que aínda haberá outros textos, fundamentamos as observacións feitas en diferentes traballos dos últimos anos⁶ na distinción de tres tipos textuais fundamentais, a saber: as *fazañas* ou descrições de casos xurídicos con carácter normativo (que é modelo para outros casos), baseado nun dereito que parte da experiencia concreta e da *consuetudo*; os *foros* ou normas xurídicas na tradición do dereito visigótico, ampliado ao longo da Reconquista con normas particulares adaptadas ás necesidades de cada rexión e ás esixencias dos poderes locais; e, por último, as normas correspondentes a un novo sistema xurídico que chegan á Península Ibérica a partir de finais do século XII e que son consecuencia da recepción do dereito romano na súa forma medieval, introducido desde Italia e con difusión por toda Europa dada a súa vinculación coa Igrexa.

As tres tradicións discursivas⁷ preséntanse de forma bastante diferenciada na Idade Media, e aínda que haxa formas de mestura entre elas, podemos

4. Tamén hai traballos que non distinguen en absoluto entre diferentes tipos de texto, xa que parten do presuposto de que a partir dunha certa cantidade de textos no corpus se pode prescindir desa distinción, postura criticada, entre outros, por Biber (1993). Para unha visión de conxunto recente de diferentes traballos de lingüística histórica de corpus véxase Pusch / Kabatek / Raible 2005.

5. Parece que teñen pouco valor lingüístico denominacións como “literatura” ou “poesía” xa que detrás delas se poden atopar practicamente todos os tipos de variación textual escrita.

6. Sobre todo en Kabatek (2005a); cf. tamén Kabatek (2001, 2004a, 2004b, 2005b).

7. Véxase, para este concepto, Kabatek (2005b).

identificar exemplos prototípicos. Corresponden as tres a mundos xurídicos diferentes e claramente identificables incluso desde a perspectiva actual.

A nosa argumentación principal, defendida nunha serie de traballos nos últimos anos, é a de que os textos que corresponden á terceira tradición discursiva son expresión dunha corrente cultural que remexe a paisaxe textual e lingüística medieval de tal forma que se vai creando nun novo mundo de saber con novos centros, provocando a separación de distintos ámbitos de coñecemento e fomentando a creación dunha prosa románica elaborada, grande innovación de finais do século XII ou do século XIII, segundo as rexións.

3. O DEREITO ROMANO: BOLOÑA

¿Cal é esa corrente nova e de onde parte? A Idade Media caracterízase, no aspecto xurídico, por unha continuidade do dereito romano que sobrevive en distinto grao segundo as rexións e segundo os centros que manteñen a súa difusión. Con todo, na maior parte de Europa, o que se mantén non é o dereito romano “clásico” na súa máxima elaboración lograda en Constantinopla baixo o emperador Xustiniano. É, en cambio, o chamado dereito “vulgarizado”: en España, o dereito visigótico do *Forum Iudicum* ou *Liber Iudiciorum*, o que tamén é coñecido polas traducións romances a partir do século XIII como *Fuero Juzgo* ou, no caso da versión asturiana, como *Fuero Xulgu*. Os visigodos, lingüisticamente case romanizados de todo nos tempos da súa conquista da Península Ibérica, tiñan tamén un dereito fundamentalmente romano, con algúns elementos xermánicos. A carón deste dereito existen antigos costumes ou *fazañas*, en parte posiblemente prerromanas, que se mesturan co dereito consuetudinario visigodo. Todo isto parece ser suficiente para a organización xurídica do mundo da Reconquista, pero no século XII ten lugar a difusión por toda Europa dun novo tipo de dereito, baseado no sistema xurídico xustiniano e no que máis tarde se chamaría o *Corpus Iuris Civilis*, a máxima e máis elaborada codificación coñecida, e que se compón do *Codex Iuris Civilis*, diferentes textos engadidos como as *Novellae*, textos didácticos coma as *Institutiones* e os Dixestos ou *Pandectae*, a máis completa e complexa expresión do tratamento científico do dereito dos romanos.

Hai unha longa discusión sobre se ese dereito romano ten ou non continuidade desde os tempos romanos e se os Dixestos se coñecían ou non antes da fundación da chamada Escola de Boloña, pero o certo é que, aínda que se coñeceran, houbo que esperar ata a creación dese centro de estudo xurídico en Italia para que volvese haber unha auténtica preocupación polos textos clá-

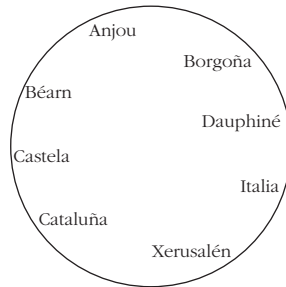
sicos e polo tratamento científico dos textos xurídicos. Ademais, na escola dos Glosadores de Boloña combínase a materia xurídica antiga cos principios medievais escolásticos do tratamento dialéctico dos textos e o seu ensino segundo unha orde de presentación que segue os principios da retórica. A Escola de Boloña é coñecida en primeiro lugar polo seu labor en dereito civil, pero Boloña tamén é o centro do estudo do dereito canónico, de contido diferente, pero de tratamento textual semellante exercido a miúdo polas mesmas persoas, coñecedoras de ambos os dous dereitos. Sen o nexco co dereito canónico e a grande codificación do Decreto de Graciano de mediados do século XII, é cuestionable que o dereito romano tivese a difusión rápida que tivo a partir da segunda metade dese século en Europa. Pódese observar, nesa época, unha crecente importancia de Boloña como lugar de estudo de cregos de alto rango, tendo como efecto posterior que moitos dos bispos de finais do XII e do XIII teñan como lazo común o estudo en Boloña, lugar de grande coherencia europea e de creación dunha nova casta de “sabios”, de coñecedores dos textos antigos, de persoas que comparten un saber común, unha metodoloxía de tratamento de materias e regras de presentación dos textos correspondentes. O dereito canónico é a canle que abre a difusión desa innovación, unida á do dereito civil e apoiada polo poder central de Roma.

Agora ben, todo isto non ten, nun inicio, repercusións sobre as linguas romances: trátase dun fenómeno de recepción de textos latinos a través de Europa, textos clásicos do dereito xustiniano dos que temos constancia nas bibliotecas das catedrais desde finais do século XII. E ademais de copias deses textos do *Corpus Iuris*, van aparecendo resumos do seu contido, escritos igualmente en latín pero cunha redución de complexidade e de tamaño con respecto aos seus modelos. Estas sumas latinas, coma a *Summa trecensis*, a *Summa rogerii*, o *Liber turingensis*, teñen a súa orixe en parte no sur de Francia, e en parte tamén na Península Ibérica, como as *Summulae* latinas de Hugolino de Sesso, procedentes de Palencia a finais do século XII e testemuñas da presenza do dereito canónico boloñés en Palencia, antes da fundación da primeira universidade (cf. Martínez 1991, Iglesia Ferreirós 1998).

Todo isto aínda permanece sen consecuencias sobre as linguas románicas ata que aparece, no sur de Francia e aínda na segunda metade do século XII, unha suma de dereito romano baseada sobre todo na *Summa trecensis* pero enteiramente escrita en occitano: a suma chamada *Lo codi* (1906, 1974, 1984; cf. tamén Kabatek 2000). Sábese que *Lo codi* é unha redacción orixinal, non unha tradución do latín (senón todo o contrario, xa que existe unha tradución do texto romance ao latín). Un libro sorprendente polo seu alto grao de elaboración e a súa extensión en nove libros, impresionante fito nunha lingua na que as tradicións discursivas correspondentes non existen, aínda que haxa unha ben establecida tradición de redactar documentos xurí-

dicos en romance occitano xa un século antes que na Península Ibérica (cf. www.kabatek.de/codi).

Lo codi ten unha gran difusión europea mediante traducións, enteiras ou parciais, ou mediante a inserción de elementos procedentes desta suma noutros textos. O seguinte esquema mostra algúns dos lugares onde aparecen manuscritos, traducións ou fragmentos de *Lo codi* ou textos dos que é modelo:

En canto ás características fundamentais do texto, *Lo codi* preséntase como unha amálgama entre a tradición das cartas xurídicas provenzais e as sumas latinas de dereito romano. Se comparamos os seguintes dous fragmentos, vemos o parentesco de certas pasaxes de *Lo codi* con documentos xurídicos como xa se coñecen en Provenza en romance desde algún tempo antes:

(5) «Conoguda causa sia als presens e als devenidors qu'en Guillems de Brugueiras a donat per amor de Deu e de redemcio de sos pecaz, de si e de sos parens, e per l'arma de som para e de sa mara e de rensg de lors pecaz, la tota sa part del deimo de la glisa de Diupantala a Diu e a santa María e al bonurad santi Joannis e l'ospital de Jherusalem e a n'Escadre que es seiner e commandor de la mason de Fronton que receup lo do per si e per l'ospital de Frontom e pels autres fraires de l'ospital, pels presens e pels endiveniders senes retenguda que ang Gill. de Brugueira no i fe de re e la tota sa part del deime, e doned tata aqo que avia a far al bosc Brugareng e doned la terra de Glisiolas» (*Don par Guilhem de Bruguières à l'hôpital Saint-Jean de Jérusalem*, Brunel, Nr. 65, Toulousain 1151).

«[...] mas cum zo es causa que las causas del mun, si cum sunt terras e uignas e maisos ed outras causas mundanas, sunt obs a gleisas e ad hospitals e ad altres locs honorables, bes es que nos digam de las causas de las gleisas e de-ls autres locs venerables» (Codi A I. 2. 1).

Con respecto aos seus modelos latinos, *Lo codi* modifica a maneira de presentación dos feitos, introducindo elementos que parecen derivar da práctica

do traballo co texto e do ensino; en moitos aspectos, a sintaxe latina é simplificada; os termos xurídicos son parafraseados con palabras cotiás, como no seguinte exemplo de comparación dunha pasaxe que deriva da *Suma trecensis*, modificándoa:

<p><i>Summa Trecensis</i> (III, VI; ed. Fitting 1894 [<i>Summa Codicis des Irmereus</i>]) De iurisdictione et ubi iudicia peragenda sunt.</p> <p>Apud eum qui iurisdictioni preest iudicia expediendi sunt</p> <p>Possessionis causa ibi agitanda est, ubi possessio turbata est</p> <p>Relicta ibi petenda sunt, ubi hereditas relicta est, uel ubi maior pars hereditatis, uel ubi est res ipsa que relicta est.</p>	<p><i>Lo codi</i> (III, XII; ed. Derrer 1974)</p> <p>aici ditz en cal log deu om metre altre em plaig</p> <p>pois que nos auem dit de-ls iutgues ed en cal mesura deuunt li iutgues donar iudicias, ara digam davant cals personas deuant esser faig li plaig. Li plaig deuant esser faig dauant aquelas personas que ant iurisdiction, zo es poestat</p> <p>si es plaiz de possessios, dauant aquill iutgue deu esser fait lo plaitz en cui poder es la tene-dons.</p> <p>si eu li deman auer o outra causa que eu diga que alcuns om me donet a sa mort, aqui deu esser lo plaiz tenduz un es la heretaz de-l de-func o la maier parz de la heretat, o aqui on es la causa qui es demandada.</p>
--	--

Na Península Ibérica, o texto está presente en diferentes formas: a suma catalá dos *Costums de Tortosa* contén elementos de *Lo codi*, e existe unha tradución ao castelán do texto enteiro, conservada en dous manuscritos na Biblioteca Nacional de Madrid⁸. A diferenza do mediodía francés, a existencia de textos romances de dereito romano é posterior na Península Ibérica, datando os primeiros da época de Fernando III ou xa de Alfonso X. Non sabemos en que medida *Lo codi* serviu de modelo para a creación das sumas do mestre Xacobe das Leis, precursor no romanceamento do dereito romano en Castela, como as *Flores del derecho*, o *Dotrinal* ou a *Suma de los nueve tiempos de los pleitos* (cf. de Ureña y Senjaud / Bonilla y San Martín 1924, Merêa 1916-1917, Roudil 1985, 2000, 2002, 2003). Pero podemos supoñer que tivo unha certa presenza, como veremos máis abaixo no caso do *Fuero real* afonsí.

Resumindo, podemos afirmar que a recepción do dereito romano é, na súa primeira fase, un fenómeno de certos círculos da igrexa desenvolvido en latín, pero que pronto, comezando no sur de Francia, aparecen os primeiros textos en romance que son testemuños desa recepción, textos que na Península Ibérica preparan a grande codificación afonsí, xa que son os primeiros

8 Cf. *Lo codi en castellano...* e www.kabatek.de/codi

en crear modelos textuais, tradicións discursivas novas dun dereito elaborado presentado en romance. Estes textos non corresponden á necesidade dos que os escriben, non son produtos da ignorancia ou do descoñecemento do latín, ao contrario: son textos escritos polo sector máis culto da sociedade coa finalidade de difusión do dereito novo tamén entre persoas que non comparten o saber dos estudos de Boloña: notarios, nobres locais, persoas que necesitan coñecer ese dereito sen seren expertos no seu tratamento científico.

Desde Boloña introdúcese, pois, unha nova corrente de saber que leva a unha separación entre dereito científico e dereito aplicado, e esta nova separación de niveis busca o seu reflexo nas linguas respectivas: o latín de Boloña fronte ás linguas romances de cada lugar.

4. GALICIA E PORTUGAL ANTE A CHEGADA DO DEREITO ROMANO: A PRIMEIRA FASE

Se agora nos preguntamos pola relación destas correntes con Galicia e con Portugal, podemos distinguir dúas fases diferenciadas. Na primeira, en Galicia está presente o dereito romano chegado desde Boloña mediante textos latinos. Parece que nesta primeira fase Galicia e Portugal son lugares de recepción temperá, de contacto relativamente estreito e inmediato con Italia (cf. Costa 1957, García y García 1956, 1976). Temos algúns testemuños da presenza de textos xustinianos en Portugal a finais do século XII, como o seguinte anaco dun testamento:

«Mando Portucalensi ecclesiae decreta mea et institutiones et autenticam et novellam sicut sunt in uno volumine et summam decretorum et institutionum et codicis siti in alio volumine [...]; Mando Bracharensi ecclesiae codicem meum et digestum vetus et novum in tres partes cum isforciato et psalterium glossatum» (*apud* Caetano 1985: 339s.)

No chamado *Liber de Tubinga*, unha suma de importante difusión probablemente procedente do sur de Francia, atopamos a seguinte alusión a Santiago, aínda que non moi amable cos cóengos de Compostela:

Confundat deus omnes Compostellanos canonicos insimul et unumquemque per se bendicat. (Ms. Mc 14 Biblioteca de Tubinga, 102v, circa 1200)

Parece que Santiago foi un dos centros importantes de recepción do novo dereito, como tamén sospeita Roger Wright na pasaxe antes citada. E é pro-

bable que, dada a importancia de Compostela como lugar de peregrinación e polos contactos mantidos tanto co sur de Francia coma con Italia, a presenza do dereito romano fose máis ben culta e ligada particularmente aos textos clásicos romanos, como tamén é o caso de Italia. Por isto, a segunda fase da recepción, a da creación de textos elaborados en romance, é máis tardía, e non leva a creacións inmediatas locais senón á introdución de textos romances de fóra; é dicir, que, coma en Italia, a tardanza na elaboración dos romances escritos sería maior pola mellor compatibilidade dos textos latinos da recepción romana cos coñecementos da intelectualidade local.

5. A SEGUNDA FASE: CASTELA, O DEREITO ROMANO, PORTUGAL E GALICIA

Haberá que agardar máis de medio século para que aparezan, en Galicia e Portugal, textos desa segunda fase de recepción, textos de dereito romano escritos en romance e con carácter de resumos dos textos clásicos. Teñen particular importancia para a preparación do terreo da recepción en Portugal as traducións dos textos do Mestre Jacobo, el mesmo probablemente de procedencia italiana, e como instrutor de Afonso o Sabio, de crucial significado para a codificación afonsí. Como afirma Nuno Espinosa Gomes da Silva (1991: 205):

Essas obras serão veículos de introdução do romanismo no nosso país. Em primeiro lugar, acham-se escritas em idioma que facilita a sua directa consulta ou tradução; em segundo lugar, são resumos ou sínteses de soluções justinianeias; em terceiro lugar, têm essas obras, relativamente, em atenção, o ambiente hispânico.

A segunda fase, a da elaboración en romance, é preparada na Provenza e chega despois a Cataluña, a Aragón e a Castela producindo textos orixinais de dereito romano nos diferentes vernáculos. O maior impacto desa tendencia dáse no centro, onde a codificación afonsí combina os textos de recepción da materia xurídica romana con elementos locais e constrúe un edificio xurídico que substitúe a tradición de Xustiniano pola afonsí, con numerosas alusións a Xustiniano na propia concepción do rei sabio. A importancia política de Castela fai que os textos afonsís aparezan en forma de traducións noutras rexións da Península Ibérica, coma o Foro Real portugués ou os fragmentos dos textos afonsís galegos editados por José Luis Pensado (1974-1975). Son probas da presenza do dereito afonsí no noroeste e dunha certa vontade ou incluso necesidade de adaptación ao romance local.

Pero non queremos acabar esta breve exposición sen mencionar outra relación do dereito romano con Galicia, unha relación que une, ademais, todo o descrito ata aquí e dá mostra de que as múltiples relacións que esboza-

mos non se perciben só desde a distancia senón que están presentes na propia Idade Media.

Na Biblioteca Nacional de Madrid hai un valioso manuscrito para a historia da recepción do dereito romano na Península Ibérica: o ms. 710 que contén o *Fuero real* afonsí nunha versión con numerosas glosas (cf. Pérez Martín 1984). Estas glosas relacionan o *Fuero real* con outros textos xurídicos coma as *Partidas* e o *Ordenamento de Alcalá*, o cal as sitúa xa ben entrado o século xiv. Pero tamén establecen lazos entre o Fuero afonsí e as súas posibles fontes, coma o *Fuero Juzgo* (o “libro de León”) e tamén *Lo codi*. Hai unha edición desas glosas de principios dos anos 50, en cuxa introdución Joaquín Cerdá sospeita que *Lo codi* puido ser unha das fontes do *Fuero real*:

Las glosas nos sirven para el estudio de la formación del Fuero Real y de su autor. Así podemos apreciar cómo determinadas leyes tienen su base en el Fuero Juzgo. También se podría llegar a concretar la influencia romana. ¿No se utilizaría en su redacción ‘Lo Codi’? (Cerdá, 1951-52: 730)

Agora ben, ollando ben o manuscrito da BN, vemos que este parece realmente ter a función de indicador de fontes ou de textos relevantes para as diferentes pasaxes do *Fuero real*. Chama a atención que ademais das glosas incorporadas no texto xeral, hai un segundo tipo de glosas engadidas interlineais ou marxinais cunha función de metatexto orientador da lectura do manuscrito, e esas segundas glosas, das que transcribimos algunhas deseguido, son claramente galegas:

lugar	texto
1 r 2 marxe dereita	[varias glosas deterioradas] este e o foro das leys
2 v 2 marxe dereita	uayte a o testo con sua grosa titolo iii liuro segundo destes iii liuros
57v 1 marxe dereita	Como ninhuna cousa del Rey ou da iglesia non se perde por tempo amenos de cento anos
59 v 1 marxe esquerda	muyto he boa grosa
69 r 1 marxe esquerda	titollo xiii dos pleitos acabados que non sean mays demandados
73 v 2 marxe esquerda	como se poden alçar asy de grande demanda como de pequena
82 r 2 marxe dereita	ley clara de quanta parte pode auer a moller das arras do marido finado se do marido fican fillos legitimos
113 v marxe inferior	En vostro loco so reuerençia em tendo esta ley con sua grosa em esta guisa et digo que os bees que o vendedor vende que lle ueeron da parte do padre o do auoo; o parente mays chegado pode recobrar et que non ha lugar esta recobraçon en no que o uendedor uendeu da lina de traueso

179 v 1 marxe inferior	Et entende <i>que</i> o liuro <i>que</i> a grosa diz dos castelanos <i>que</i> he o liuro de leon et <i>non</i> cates outro por nome de castelanos
83 v rubr.	do <i>que</i> gana el marido e la moler
83 v 1 marxe esquerda	do <i>que</i> gana el marido et lla muger
90 r 2 marxe dereita	<i>non</i> foron os testigos chamados <i>nen</i> rrogados
159r 2 marxe esquerda	da fe catolica <i>con</i> sua <i>grosa</i>
165 r 2 marxe dereita	<i>concorda</i> esta ley <i>con</i> outra semelant de alcalá
205v marxe inferior	<i>requere</i> setena partida <i>titulo</i> iii <i>et</i> alcalá de fenaes <i>que</i> he <i>ordinamento</i> rrayal et os outros foros <i>et</i> <i>ordinamentos</i>
	Este he o titulo xxi et cata <i>requere</i> estas leys desuso enas leys et foros et <i>ordinamentos</i> ca foy erro do <i>escriuan</i> <i>que</i> este titulo xxi <i>aqui</i> non <i>poso</i>
206r marxe superior rubr.	Do fillo ou filla porfillado
209r 2	Finito liuro a <i>díos</i> muytas <i>graças</i> . Vaasco Lourenço de Tuy.

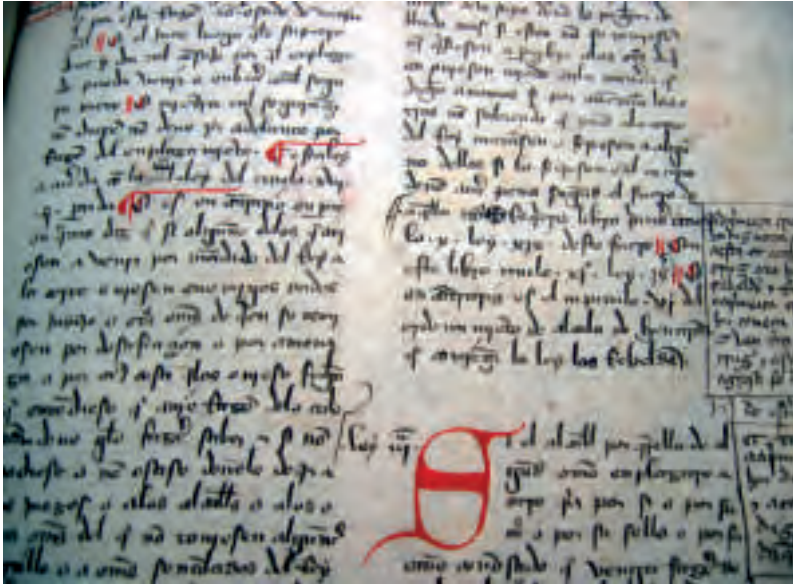
Só unha parte desas glosas galegas están transcritas na edición de Cerdá, e aínda que este fale, na introdución á súa edición, de elementos galegos no manuscrito, é sorprendente que na edición non atopemos transcritos sistematicamente e de forma fiel ao orixinal os elementos claramente galegos. Na seguinte táboa vemos, na columna esquerda, algunhas das lecturas de Cerdá fronte ás nosas propias, claramente diferentes e claramente “máis galegas”:

Cerdá 1951-52: 830/831 (f 44r)	jk
esta glosa de estas cruces que dize nota a de entrar en otra cruz que está adelante de estas tres	esta glosa destas cruces <i>que</i> dize nota a de entrar en <i>otra</i> cruz <i>que</i> está adelante destas tres
De la primera cruz un diz nota, vente a esta et acaba desta cruz ata un diz rebeldes e tornate a la primera cruz e asy acabaras a grosa, porque foy error de escribano.	Da <i>primeira</i> cruz hu diz nota uent a esta et acaba desta cruz ata hu diz rebeldes <i>et</i> <i>tomate</i> aa <i>primeyra</i> cruz hu começa nota et ven ata esta cruz <i>et</i> asy acabaras a grosa, por <i>que</i> foy error de <i>escriba</i> .
et tornate a la primera cruz hu diz nota e acabase hu diz segund o foro daquela terra et acabase una postrimera cruz, et comença logo esta ley qui diz: sy el alcayde por querella de algund	et tornate aa <i>primeira</i> cruz hu diz nota <i>et</i> acabase hu diz <i>segundo</i> o foro daquela terra et acabase una postrimeyra † et começa logo esta ley <i>qui</i> diz: sy el alcayde por <i>querella</i> de alguno
(f 51r)	
dellos heredeiros	dellos herdeyros
(f 209r 1)	
Con esta ley <i>concorda</i> el <i>Ordinamiento</i> Dalcála, en el postrimero caderno, ley LXIX, etcétera	<i>con</i> esta ley <i>concorda</i> o <i>ordinamento</i> dalcála <i>en</i> no <i>postrimeiro</i> caderno ley lxix <i>et cetera</i>

A tendencia clara é a de modificar a transcripción con efecto castellanizante do texto, ou por ignorancia das formas galegas ou porque se pensa que este se debe “normalizar”. O resultado son algunhas pasaxes híbridas entre galego e castelán na transcripción, volvéndose o texto de Cerdá ás veces incompreensible, como cando transcribe *De la primera cruz un diz nota* onde o texto di claramente *Da primeira cruz hu diz nota*: o lector podería entender mal o galego *u* (<UBI) e interpretalo como artigo indefinido, o que carecería de sentido nese contexto. As glosas galegas conteñen castellanismos, pero case sempre estes castellanismos son explicables pola presenza inmediata do texto castelán ao lado. Alén diso, parecen ser textos completamente galegos que dan proba da utilización dese valioso manuscrito por galegos e probablemente en Galicia, e mais da personalidade do glosador galego, que mediante os seus comentarios comenta as glosas en castelán que dan as fontes do texto, orientando o lector e valorando o contido das glosas primarias, como no comentario que escollemos como título do presente traballo: “muyto he boa grosa”. Algunhas das glosas marxinais están actualmente bastante deterioradas, pero valería a pena intentar transcribir na medida do posible todas elas. Tamén habería que ver se existe algunha noticia sobre a identidade da persoa que escribiu estas glosas e que asina no final:

Finito liuro a *díos* muytas *graças*. Vaasco Lourenço de Tuy.

Habería que indagar se dalgún xeito o galego de Vasco Lourenzo de Tui é relacionable coas traducións galegas de textos xurídicos afonsís ou con outros produtos da escritas culta galega medieval.

Ms BN 710, 44r

6. CONCLUSIÓN

Podemos dicir, pois, que o dereito romano chega a Galicia a través de dúas correntes: unha primeira, inmediata e latina, desde finais do século XII, e unha segunda e romance, a partir da segunda metade do século XIII. Mentres en Castela e Cataluña, o efecto indirecto da primeira é a creación de textos en romance, en Galicia mantense, na primeira fase, a latinidade. A romanidade elaborada chega de forma indirecta, desde Castela, con traducións de textos casteláns e comentarios galegos a manuscritos escritos en castelán, como as glosas de Vasco Lourenzo de Tui que presentamos neste traballo. Polo que parece no actual estado da cuestión, Galicia parece máis semellante a Italia, coa súa longa tradición latina no ámbito da escrita elaborada, que ao sur de Francia, Castela ou Cataluña.

En todo caso, o que acabamos de esbozar son unicamente uns bosqueños que habería que afondar moito. Sabemos da relación directa con Boloña, por exemplo no caso de persoas como Bernardus Compostellanus e doutros; sabemos tamén que en certos documentos de compravenda ou noutros documentos xurídicos galegos aparecen elementos que indican coñecementos de dereito romano; coñecemos algúns fragmentos de textos que

son traducións de textos afonsís baseados nese dereito, pero carecemos dun estudo sistemático das conexións coas dúas correntes boloñesas e das súas consecuencias para a escrita vernácula. Outras situacións estudadas nese sentido como a do sur de Francia ou a de Castela xustifican dedicarse de maneira detallada a esas cuestións. Esperamos ter mostrado que tal empresa pagaría a pena.